

MAJOROS ISTVÁN: Közép-Európa nyomában... Viták, vélemények a régióról

Abstract

Discussions, opinions are presented about Central Europe in this study. First the author brings the 80s to mind when Milan Kundera published his study about Central Europe kidnapped from the West. After that the author presents his researches about this region. Some historians (French and Hungarians), a member of the European Parliament and a manager were interviewed by the author in autumn 2007 and in January 2008 and he summarizes his results in this study. It is difficult to say something about the future of this region. But these days Central Europe doesn't work as a group in the European Union in spite of the fact that the region has common interests.

„Közép-Európa 2004. május 4-én hunyt el; az újraélesztésére tett kísérletek, legalábbis mind ez ideig, sikertelenek voltak.” – írja Pók Attila *Közép-Európa (1915–2004): posztkommunista gyászbeszéd* című tanulmányában.¹ Búcsút kell venni tényleg „szeretett halottunktól, Közép-Európa eszméjétől”, hogy ismét a szerző szavait használjam? De meg is fordíthatom a kérdést: el lehet búcsúztatni ezt a régiót, hiszen nem is biztos, hogy létezett, létezik?

Amikor Milan Kundera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéjével 1984-ben megnyitotta, illetve újra megnyitotta a régióról szóló vitát, vajon melyik Közép-Európáról volt szó? Egy létezőről vagy absztrakt fogalomról? S ha megnézzük a vitában résztvevőket, milyen Közép-Európát lehet megrajzolni? A tegnapi álma, szellemország, kultúrák együttélése, gyűlölködés, erőszak, tolerancia, s mindez együtt egy régióban. A közép-európaiság lelkiállapot, érzés, hangulat, a kisnemzetek földje, zsidó nosztalgia, értelmiségi gondolat, utópia, Európa perifériája, szellemi, lelki birodalom, érzelmi töltet, imaginárius régió, egy kísértet, amely a 80-as években bejárta Európát, fikció, a kisépek nyomorúságának a helye, egy olyan térség, melynek nincs múltja s nem is kelthető életre – úgy vélem ezek azok a címszavak, fogalmak, amelyekkel jellemezni lehet a régióval kapcsolatos vitát, s az ebben résztvevők véleményét. S talán egy közös pont a 80-as évek vitájában: ez a régió más, mint az oroszoké. Európa második világháború utáni megosztása számos igazságtalanság forrása, s „a Közép-Európa koncepció ... a szovjet uralom alóli felszabadulás ideológiájává változott”.²

Elterjedt nézet, hogy a Közép-Európa fogalom német, Németországhoz kapcsolódik, s ebben sok igazság van. Igaz, a 19. század elején Metternich fogadtatja el a laza, de Habsburg vezetésű Közép-Európa gondolatot a bécsi kongresszuson a Napóleon utáni Európa egyik pilléréként, amelyik nem nemzet, de nem is birodalom, inkább csak földrajzi fogalom, már ami Németországot és Itáliát illeti, s ebben szerintem Metternichnek volt igaza.³ A régióval kapcsolatban aztán számos koncepció született, melynek összefoglalóját Catherine Horel párizsi kolléganőm idén megjelenő könyvében majd részletesen olvashatjuk franciául. Egyet azért meg kell említenem, Naumannét 1915-ből,⁴ s ezzel kapcsolatban írja Péter László, hogy Mitteleurópiájának háttérét a központi hatalmak 1914–1915-ös sikerei adták.⁵ Kétségtávol voltak ilyenek, de ezek részsikerek voltak. A stratégiai cél, a villámháború azonban kudarcot vallott. S ha megfigyeljük a német Mitteleurópa-koncepcióval kapcsolatos viták, elképzelések mindig akkor erősödtek fel a 19–20. században, amikor Né-

* Egyetemi tanár, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem.

metország nem éppen sikeres időszakot élt át, s ekkor találkozunk a hivatalos politika szintjén is azokkal a tervekkel, hogy az angolszász világgal szemben egy ellenrégiónt szervezzenek meg. S ez a Franciaország keleti részétől a Finnország és a Kaukázus vonaláig terjedő térséget foglalta magában.

Közép-Európa szinte minden korszakban, s így napjainkban is lehetőséget ad a vitára. Az érdeklődés itthon, a környező országokban, sőt a kontinens nyugati felében is megfigyelhető a térség iránt. 2008 októberében az Université Michel de Montaigne Bordeaux III három napos konferenciát szervezett Franciaország kisugárzásáról Közép-Európában a 17. századtól napjainkig, lengyelek, csehek, szlovákok, horvátok, magyarok és franciák részvételével. Az Európai Utas pedig 2007 nyarán szentelt kerekasztal-beszélgetést a témáról Schöpflin György, Tamás Pál, Tóth Péter, Bába Iván, Gerő András és Szarka László, valamint a főszerkesztő, Módos Péter részvételével.⁶ S természetesen ahány résztvevő, annyi vélemény, elképzelés Közép-Európáról, ahogy ezt már a nyolcvanas évek vitája kapcsán érzékeltettem. Ezúttal azonban nem ezt, s nem is az Európai Utas Közép-Európa képét akarom ismertetni, megmutatni (bár ez is megérne egy misét, pontosabban egy tanulmányt), hanem azt, hogy mit sikerült összegyűjtenem Közép-Európa nyomában járva.

Az elmúlt két évben több interjút készítettem Közép-Európáról a címnek megfelelően, s talán nem érdektelen bemutatni ezeket.⁷ Nézzük először két francia kollégámat. Bernard Lachaise, a Bordeaux-i III-as számú egyetem professzora megnézett néhány francia történeti munkát régiókról. Az *új Közép-Európa* című kötet azt írja, hogy a térség a Baltikum és az Adriai-tenger között terül el, s így Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária és Albánia tartozik hozzá.⁸ A *közép-európai népek atlasza* című munka szerint 1989 után már nem használják a Kelet-Európa elnevezést a régióra, hanem ismét a Közép-Európa fogalom jelenik meg, s ez a térség félúton található az Atlantikum és az Ural között. A könyv szerint 20 nép tartozik ide, megemlítve többek között a macedónokat, albánokat, letteket és észteket.⁹ Ez utóbbival kapcsolatosan Schöpflin György véleménye viszont az, hogy Észtország nem Közép-Európa, hanem posztkommunista Skandinávia.¹⁰

Georges Castellannak 1994-ben jelent meg *A Közép-Európa népeinek története* című munkája, melyben így definiálja ezt a régiót: „*Közép-Európa nem végleges határokkal rendelkező földrajzi régió, s nem is egy mozdulatlan szerkezete a történelemnek. Évszázadok során fejlődött ki a német gyarmatosítás és az oroszok hatalmas területe közti érintkezéseknek köszönhetően. E két pólus között szerveződtek meg a 10. századtól kezdődően a szláv népek (csehek, szlovákok, lengyelek, szlovének), a finnugorok (magyarok és észtek) valamint a többiek, mint a románok, litvánok, lettek*”. A második világháború után a régiót szerinte Ausztria, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország alkotta.¹¹

Jacques Lévy 1997-ben publikált, *Európa, egy földrajzi fogalom* című munkájában azt hangsúlyozza, hogy Európa mi voltunk, s aztán jött Kundera kiáltása azzal, hogy Közép-Európát elrabolták a Nyugattól.¹² Michel Foucher geográfus *Az Európai köztársaság* című, 2000-ben publikált munkájában hasonló gondolatokat találunk. A második világháborút követően 40 évig a határok kérdése nem merült fel – írja, az Európai Unió pedig monopolizálta az *Európa* fogalmat. A kontinens másik fele volt Kelet-Európa, vagy egyszerűen csak a Kelet. Prága, Varsó és Budapest disszidens gondolkodói kellettek ahhoz a nyolcvanas években, hogy szakítsanak a domináns fogalomhasználattal és megjelenjen Közép-Európa, mint földrajzi fogalom, s aztán elkezdődjön a vasfüggöny erodálódása. Napjainkban egyébként, az Unióban a Közép-Európa fogalom ritkán jelenik meg, s a Közép- és Kelet-Európa fogalomhasználattal találkozunk.¹³

Egy másik francia kollégám, ugyancsak Bordeaux-ból, François Cadilhon professzor felmérést készített hallgatói között, melyből kiderül, hogy Közép-Európát illetően vannak hiányosságok, de vannak meglepően jó ismeretek is. S bár Németország és Oroszország

közé helyezik, s a volt kommunista országokat nevezik meg általában, a konkrét ország elnevezésekkel már gond van. Afrikai hallgatói például Skandináviát és Finnországot jelölték a régióba. Igaz, az afrikaiak, amikor az Unióról volt szó, egész Afrikát ide akarták integrálni. A megkérdezettek 60%-a szerint a Közép-Európa fogalom politikailag már nem létezik az Unió miatt, kulturálisan viszont igen. És nagyon sajnálják, hogy Ferenc József birodalma többé már nincsen.

Magyar kollégával, politikussal, gazdasági szakemberrel személyesen készítettem interjút. Kiss Gy. Csabától, az ELTE docensétől tudtam meg, hogy Közép-Európát Magyarországon legalább egy évtizeddel korábban felfedezték, mint ahogy a régióról szóló vita elkezdődött a már említett Kundera tanulmánynak köszönhetően. S ez a felfedezés, 1971-től kezdődően éppen Szegedhez, a Tiszatájhoz kapcsolódik, amely Kelet-Európa elnevezés alatt foglalkozott a térséggel, természetesen Oroszország, pontosabban a Szovjetunió nélkül. Földrajzilag Csehszlovákiát, Lengyelországot, Jugoszláviát, Romániát és Magyarországot jelölte a fogalom. A folyóiratnak *Kelet-európai néző* címmel volt egy rovata, s az volt célja, hogy írjanak a szomszédos országokról, s beszámoljanak elsősorban a kulturális életükről. 1976-ban az Írószövetség szervezte meg a szomszédos országokba való járást, s ez szervezett keretet adott a folyóirat törekvéseinek. Kiss Gy. Csaba *Köztes-Európa*,¹⁴ illetve *Kelet-Közép-Európa* fogalmat használ, amely az Európai Uniótól keletre, az Oroszországtól nyugatra eső térséget jelöli, és szerinte az Osztrák-Magyar Monarchia nem egyenlő Közép-Európával. Ha Oroszországgal vetjük össze a térséget „*más civilizációról, történelmi és mentális hagyományokról van szó*” – teszi hozzá. Megjegyzi azonban, hogy a határok korántsem élesek a két régió között, s Fehéroroszország, Ukrajna és Moldova átmeneti sávot képeznek. A köztes zónába szerinte a Baltikum is beletartozik a Balkánnal együtt, s a Nyugat felé az átmenetet Ausztria jelenti. A térséget a közös sors, a közös történelmi helyzet köti össze, pl. a nemzetvé válás folyamata, ami persze ellentéteket is szül, hiszen a nemzeti program általában a szomszédok rovására valósult, valósul meg. Ugyancsak közös nevező a két totalitarizmus tapasztalata és a kommunizmussal szembeni ellenállás is. A jelen helyzettel kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy Visegrád nem sikerült. Igaz, ebben talán az is benne van, 2004 után érkeztek olyan üzenetek, hogy ezek az országok ne legyenek nacionalisták, ne alkossanak tömböt, mert az Unió régebbi tagjai számára előnyösebb volt, ha külön-külön tárgyalhatnak velük, s így a régió országai egymással is versenyhelyzetbe kényszerültek. Azt már én teszem hozzá, hogy a jelenlegi válság ugyancsak ezt az egymással szembekerülést és a szétesést mutatja. Pedig, folytatja Kiss Gy. Csaba, a régió-nak vannak közös érdekei, mint az energia- és a biztonságpolitika. Úgy véli azonban, hogy a két háború közti bizalmatlanság továbbélése szerepet játszik a régió szétesésében.

Hasonló kérdéseket érintett Schöpflin György, a FIDESZ Európa parlamenti képviselője is. Szerinte a közép-európai térség országai nincsenek olyan helyzetben, hogy össze tudnának fogni. S tegyük mindjárt hozzá, napjaink gazdasági válsága ezt a folyamatot csak erősíti. E kérdéshez kapcsolódik mindjárt az a felvetése, hogy az Unió vajon fel akarja-e vállalni az egész térség tökéletes modernizációját. A jelenlegi helyzetben már én teszem hozzá, hogy az Unió egyáltalán fel tudja-e vállalni a modernizáció tetemes költségeit. És mindezt nem lehet csupán pénzügyi kérdéssé egyszerűsíteni. Ez ennél lényegesen több. De visszatérve Schöpflinhez, ő úgy véli, hogy a térség jövőjét az dönti el, hogy az ún. magál-lamok – Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium, esetleg Szlovénia – megerősödnek vagy sem. Ezt persze bonyolíthatja Nagy-Britannia magatartása, ahol nem igazán szeretik Európát, s ezért lehet, hogy a britek új kapcsolatrendszert alakítanak ki maguknak. Amikor ugyanis beléptek az Unióba, jó gazdasági lehetőséget láttak benne. Menet közben azonban kiderült, hogy az Unió azért sokkal több, mint gazdasági vállalkozás, mivel a kontinensen a politikai, a kulturális, a társadalmi mozzanatoknak legalább olyan fontos szerepe

van, az angolok azonban ebből már nem nagyon kérnek. De visszatérve az előbbi gondolatra, a magállamok megerősödése esetén a közép-európai térség magára maradhat, s ennek egyik veszélye az lehet, hogy ismét bejön a képbe Oroszország. S ezt a hatalmas térséget se a régióknak, se az Uniónak nem szabad figyelmen kívül hagynia. Igaz, ebben az egészben azért az is benne van, hogy a visegrádi együttműködés emiatt fel is erősödhet. Akár úgy, hogy a régió országai felismerik közös érdekeiket, s összefognak. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ennek van a legkisebb esélye. Nagyobb a lehetőség arra, hogy Németország egyedül vagy Franciaországgal együtt megpróbálja kezelni ezt a régiót. Mindjárt hozzátésem, napjaink helyzete, s a régebbi tagok magatartása egyelőre nem igazán utal erre. A kilencvenes években azonban volt már ilyen törekvés az említett két ország részéről. Jelenleg viszont az figyelhető meg, hogy az Unióban nincsenek állandó szövetségek, a régió országai nem alkotnak egységes tömböt, hanem a közép-európai államok bizonyos alkalmi célokért formálódó csoportosulások részeként jelennek meg, akár úgy, hogy ezekben egymással is szembekerülnek. Ez a mozgás kissé hasonlít az ún. európai hatalmi egyensúly rendszeréhez a 19. században. Talán nem véletlenül ír a szakirodalom az ún. európai koncert újjászületéséről az Unióban.¹⁵

A müncheni Délkelet-európai Intézet egykori igazgatója, Gerhard Seewann – jelenleg tanszékvezető alapítványi professzor a Pécsi Tudományegyetemen – szerint Németországban napjainkban nincs Közép-Európa vita. A 21. század elején Közép-Európa a Kelet-Európa címszó alá került. Legfeljebb a német konzervatívoknál jön elő ez a kérdés, akik ellenzik Törökország belépését az Unióba, s ezért a térség szerintük keresztény bástya lehet. Neki is az a véleménye, hogy Közép-Európa a Németország és Oroszország közti területet foglalja el, amelyhez a Baltikum is hozzá tartozik. S bár az intézete a szovjet időkben sok pénzt kapott, a Szovjetunió eltűnésével aztán e források elapadtak, megszűntek a nagy intézetek, s a Közép-Európa fogalomhasználat is eltűnt.

A történészek és a politikus véleménye után talán érdemes egy gazdasági szakember nézeteit is megismerni. Egy svájci székhelyű multinacionális cégről, a Geberitről van szó, amely vizes alkatrészeket, felszereléseket gyárt és forgalmaz, és több mint száz évvel ezelőtt családi vállalkozásként indult, ma pedig a világ minden részén jelen van. Magyarországi volt ügyvezető igazgatója, Lukács Attila mesélte, hogy a cég 1989 után jelent meg a régióban, s jelenlétét kizárólag gazdasági tényezők motiválták, motiválják. Egészen pontosan arra keresték a választ, hogy Közép-Kelet-Európa, amely a Geberit számára a Lengyelországtól a volt Jugoszláviáig terjedő térséget jelenti, hoz-e számukra elfogadható nyereséget vagy nem. Az elmúlt évek azt bizonyították, hogy a térség, és ezen belül Magyarország hozta az elvárt teljesítményt. A közép-európai régió mintegy 7%-ot képvisel a vállalat üzleti tevékenységében (Ázsia 2%), s 2006-ban ez 2,2 milliárd svájci frankot jelentett. Amikor az interjút készítettem 2007 végén, az ügyvezető azt hangsúlyozta, hogy a cég számára ez a régió a jövő. Itt ugyanis minden kevesebbe kerül, mégis lehet hozni a nyugati színvonalat, mivel a kulturális közeg hasonló. A vállalaton belül azonban van hierarchia, s egy kelet-európai fizetése azért kevesebb, mint nyugati kollégájáé. A Geberit megfontolt befektető, s jelszava nem a revolúció, hanem az evolúció. S talán ez magyarázza, hogy a céget egy adott ország, ez esetben a magyar belpolitika különösebben nem érdekli, jóllehet ez a tényező nagyon is kihat pl. az építőiparra vagy az autópálya építésekre. Egy a fontos, a jövedelmezőség. Az ügyvezető korábbi, holland cégénél viszont fontos volt a belpolitika alakulásának figyelése. Érdekes egyébként, hogy nem a Közép-, hanem a Kelet-Európa fogalmat használják régióknra, és számukra a Nyugat Bécsben ér véget. S az még érdekesebb, hogy az üzleti világ régióbeosztása más, mint a politikusé vagy a történészé. A Baltikum és Ukrajna ugyanis a Geberit orosz irodájához tartozik, Románia pedig a Perzsa-öböl térségéhez.

Még folytatni lehetne a Közép-Európa nyomában való járást, de úgy vélem, a fentiek alapján is le lehet vonni néhány következtetést a régióról. Közép-Európa a meghaló, feltámadó istenekhez hasonlít abban az értelemben, hogy hol mindenki vele foglalkozik, a nagyhatalmak érte harcolnak, hol pedig az érdektelenség, a magárahagyottság jellemzi. A 20. században Közép-Európa nem csupán német és bennszülött, hogy Hanák Péter kategóriáit használjam, ennél több. A két háború között Berlin mellett Párizs igen aktív a térségben és a két háború között még sikeres is a politikája, hiszen kiépíti szövetségi kapcsolatait. A második világháború után aztán ismét fel akarja újítani a régi kapcsolatokat, a Vörös Hadsereg jelenléte azonban már 1945 és 1947 között korlátozza törekvéseit, hogy 1947 után szinte semmivé redukálja. A rendszerváltás után ismét aktív a francia politika a régióban. Aztán ide lehet sorolni Rómát, Londont és Moszkvát is, különösen a második világháború után. Ami az ún. bennszülött Közép-Európát illeti, ezek a törekvések csak akkor működnek valahogy és ideig-óráig, ha a térség valamelyik állama legalább regionális szerepre törekszik. Ezt látjuk a középkorban Mátyás idején, vagy a két világháború között Csehszlovákia esetében. Ha viszont egy nagyhatalom kiszemeli magának ezt a térséget, akkor valóban működik, mert saját igényeinek megfelelően alakítja át, amint ezt a Habsburgok esetében látjuk, akik hosszú időre megszervezték a térséget, vagy Németország a harmincas években, illetve a Szovjetunió 1945 után. A nosztalgia pedig mindig akkor jön, amikor a régiót megszervező nagyhatalom meggyengül, s valamiféle liberalizáció elindul, mint Gorbacsov idejében. Ez pedig szabad teret ad a vitának, ahogy ezt a nyolcvanas években láttuk, s a régió aztán ábrándozhat arról, hogy ő a valójában a Nyugathoz, azaz Európához tartozik. Amikor aztán tényleg az áhított Európához kerül a régió, no, akkor jönnek a csalódások. Attól tartok ugyanis, hogy Schöpflin Györgynek igaza van abban, hogy a Nyugatról, Európáról, az Unióról a régiónak egy idealizált képe volt, s amikor az utóbbihoz csatlakoztunk 2004-ben, egy elképzelt, de a valóságban nem létező Európához csatlakoztunk. S ezért amikor már belül vagyunk, s megismerjük a valóságot, jön a csalódás, majd a szétesés, főleg, ha ehhez még gazdasági nehézségek is társulnak, mint napjainkban. S akkor most temetni kell Közép-Európát azzal, hogy beléptünk az Unióba annak minden következményével, vagy lesz még ebből a régióból valami?

Pók Attilával kezdtem, s tanulmányának záró soraival fejezem be: „*Ha netán valami motoszkalást hallanának hõn szeretett halottunk virágokkal ékes sírjából, távolítsák el róla a sírkövet, és adjanak neki még egy esélyt a feltámadásra. Mert noha temetni jöttem Közép-Európát, nem dicsérni, én még mindig hiszek a csodákban.*”¹⁶ Ehhez csak annyit teszek hozzá, hogy a csoda alapvetően nem a régiótól függ. Az álruhás királyfinak pedig feltehetően még nincs pénze egy fehér ló vásárlásához, hogy aztán idelovagoljon és életre csókolja ezt a jobb sorsra érdemes Közép-Európát.

Lábjegyzetek

¹ <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/616/1/9/> Letöltve: 2007. 07. 29. Angolul 2006. február 24-én hangzott el Firenzében, Mitteleuropa (1915-2004). A postcommunist obituary from Hungary címmel.

² A felsorolt fogalmakkal kapcsolatban lásd: *Hanák Péter*: Közép-Európa két koncepciója, Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1. évf., 1.sz. (1990. január); *Konrád György*: Az öreg híd. Gondolatok Közép-Európáról, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz. *Emil Brix*: Az újragondolt Közép-Európa, Európai Utas, 2001/3. *Lendvai L. Ferenc*: Közép-Európa mint probléma, Új Holnap 1997/január; *Módos Péter*: Az Európai Utas új száma elé. Közép-Európa: van-e, volt-e, lesz-e, Európai Utas, 2004/3. *Dancsi Katalin*: Kelet-Nyugat fogságában: Közép-Európa helye szövegek térképén, Replika, 2001/június. *Koller Boglárka*: A sokarcú földrész. Az Európa-fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai, Európai Utas 2000/1. *Schöpflin György*: Közép-Európa: felemás moder-

- nitás, Provincia, 2001. április; *Vajda Mihály*: Németország és Közép-Európa, www.c3.hu/scripta/lettre/lettre22/04.htm; *Peter Zajac*: Közép-Európa, Európai Utas, 2005/1.
- ³ *Ormos Mária–Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945, Osiris, Budapest 1999. 23–24. old.
- ⁴ *Naumann Frigyes*: Középeurópa, Budapest 1916.
- ⁵ *Péter László*: Közép-Európa visszavetítése a múltba, Európai Utas, 2004/3. 65. old.
- ⁶ Mit kezdünk Közép-Európával? Kerekasztal-beszélgetés, Európai Utas, 2007/2.
- ⁷ Az interjúk 2007 októberében, novemberében és 2008 januárjában készültek. Beszélgetőpartnereimnek az alábbi kérdéseket tettem fel: mit jelent Közép-Európa; mely országok tartoznak hozzá; miért a 80-as években alakult ki vita a régióval kapcsolatban. Az Európai Unióba való belépéssel valóban megszűnt ez a régió?
- ⁸ *Antonin Snejdarek–Casimira Mazurowa-Château*: La nouvelle Europe centrale, Imprimerie nationale, Paris 1986. 14. old.
- ⁹ *Sellier, André–Sellier Jean*: Atlas des peuples d’Europe centrale, La Découverte, Paris 1991. 5–7. old.
- ¹⁰ Mit kezdünk Közép-Európával? Kerekasztal-beszélgetés, Európai Utas, 2007/2. 13. old.
- ¹¹ *Castellan, Georges*: Histoire des peuples d’Europe centrale, Fayard, Paris 1994. 9. old. 434. old.
- ¹² *Lévy Jacques*: Europe. Une géographie, Hachette, Paris 1997.
- ¹³ *Foucher, Michel*: La République européenne, Belin, Paris 2000.
- ¹⁴ Ezzel az elnevezéssel másoknál is találkozunk. Többek között Antoine Mares párizsi professzor is ezt a fogalmat használja a térségről írt kitűnő tanulmányában: L’Europe centrale en France au XXe siècle: un concept géostratégique (Specimina nova, Pécs, 1999. 77-98. old.
- ¹⁵ *STEINERT, Marlis–SOUTOU, Georges-Henri*: Ordre européen et construction européenne – XIXe–XXe siècle, Relations internationales, N° 90. été 1997.
- ¹⁶ <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/616/1/9/> Letöltve: 2007. 07. 29.